WYCIECZKA II

Brest (Brześć) – Kamieniec- Tovarna Gora (Towarna Góra) – Chepeli (Czepeli) - Brest (Brześć) – Czosnówka

STANOWISKO 1 – BREST (BRZEŚĆ)
HISTORIA BRZEŚCIA ORAZ UWARUNKOWANIA GEOMORFOLOGICZNE I GEOLOGICZNE BUDOWY TWIERDZY BRZESKIEJ

Leszek MARKS[1, 2], Katarzyna POCHOCKA-SZWARC[1]

[1]Państwowy Instytut Geologiczny – Państwowy Instytut Badawczy, ul. Rakowiecka 4, 00-975 Warszawa
e-mail: leszek.marks@uw.edu.pl, kpoch@pgi.gov.pl
[2]Uniwersytet Warszawski, Wydział Geologii, al. Żwirki i Wigury 93, 02-089 Warszawa Polska

Brześć (Brest) jest jednym z najstarszych miast Białorusi i prawie przez cały czas był położony w strefie pogranicznej. Pierwsze wzmianki o grodzie Berestie (lub Berestowo), położonym w widłach Bugu i Muchawca i sąsiadującym z nią mieście pochodzą z 1019 roku (Bieszanow 2012). Korzystne położenie geograficzne sprzyjało szerokiemu rozwojowi kontaktów handlowych z Kijowem, Wołyniem, Przyczarnomorzem, Kaukazem, krajami bałtyckimi oraz Europą Zachodnią. Fragment unikalnej autentycznej zabudowy średniowiecznego miasta przedstawiono w muzeum, które otwarto 2 marca 1982 roku na Wyspie Szpitalnej Twierdzy Brzeskiej. Można tam zobaczyć część dzielnicy rzemieślniczej: 28 drewnianych budynków mieszkalnych i gospodarczych z XIII wieku, dwa chodniki uliczne i palisadę.

Berestie należało do różnych księstw ruskich aż do początków XIV wieku, chociaż w latach 1164-1182 opanowali je Litwini, a po nich do początku XIII wieku – Polacy. W 1319 roku przyłączone je do Wielkiego Księstwa Litewskiego, ale w XIV wieku opanowywali je na przemian Krzyżacy i Polacy. Wybudowano wówczas zamek, otoczony murami obronnymi i 5 basztami. W grudniu 1409 roku odbyło się tu tajne spotkanie króla polskiego Władysława Jagiełły i wielkiego księcia litewskiego Witolda z chanem Tatarów Dżelad ed-Dinem dla omówienia planów walki z Krzyżakami. Od unii lubelskiej w 1569 roku nazwa miasta została zmieniona na Brześć Litewski. W 1596 roku odbył się tu synod, na którym dokonano unii Kościoła łacińskiego i Cerkwi prawosławnej pod egidą Watykanu (Rąkowski 2001). W latach 1648-1661 roku Brześć został kilkakrotnie złupiony i zniszczony, kolejno przez Kozaków Chmielnickiego, Szwedów i wojska moskiewskie oraz ponownie przez Szwedów w 1706 roku (Rąkowski 2001). Po trzecim rozbiorze wszedł w skład imperium rosyjskiego, a zniszczenia w czasie wojny 1812 roku doprowadziły go do kompletnego upadku.

Pierwsze koncepcje ufortyfikowania Brześcia Litewskiego pojawiły się już parę lat po kongresie wiedeńskim w 1815 roku, a pierwszy plan przewidujący przekształcenie wyspy centralnej w główny punkt oporu oraz budowę fortyfikacji na wyspach północnej i południowej, a także na W brzegu Bugu przedstawił w grudniu 1823 roku generał inżynier N. Malecki (Bieszanow 2012). Jednak ostatecznie zaakceptowano w 1829 roku projekt generała K. Oppermana, który był tańszy i przewidywał przystosowanie murowanych budynków miejskich do zadań twierdzy. W 1833 roku rozpoczęła się budowa twierdzy, co doprowadziło do zagłady miasta: cytadelę zbudowano na miejscu handlowo-rzemieślniczego centrum miasta, obwarowanie wołyńskie (południowe) na miejscu starego grodziska z przeznaczonym do wyburzenia zamkiem, obwarowanie kobryńskie (północne) na Przedmieściu Kobryńskim zastępując zabudowania mieszczan, zaś obwarowanie terespolskie w miejscu miasteczka Terespol. Prace ziemne zakończono do 1836 roku, a cytadelę zbudowano w latach 1836-1842 (fig. 1.).

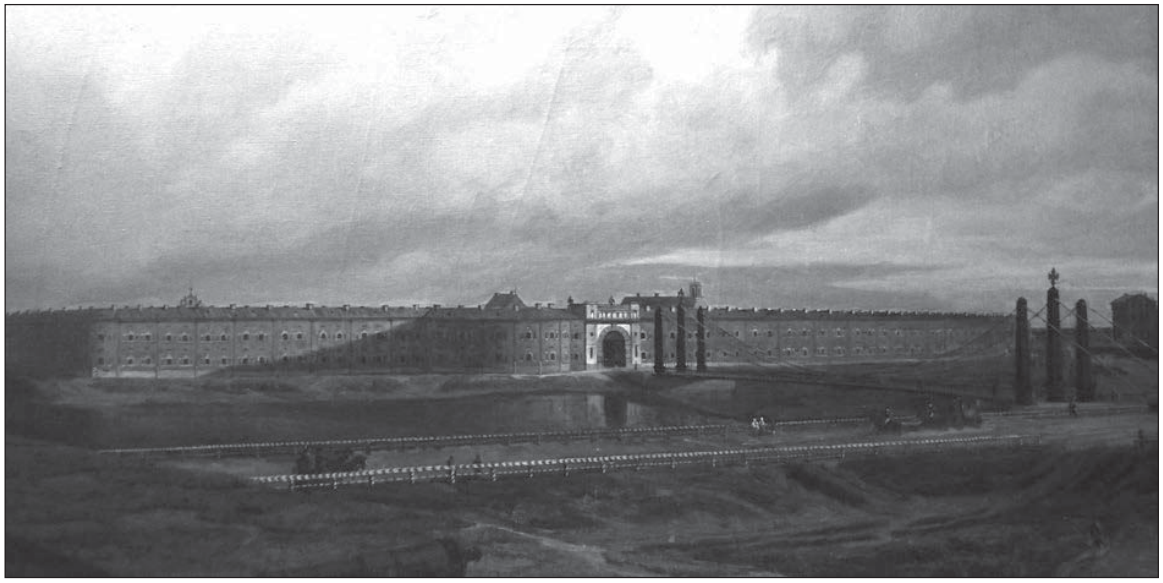

Fig. 1. Twierdza Brzeska II poł. XIX w. na obrazie pt. Brześć nad Bugiem, ze zbiorów Muzeum Twierdzy Brzeskiej (fot. T. Krzywicki)

Nowy Brześć powstał w odległości 2 km na NE od zewnętrznej skarpy twierdzy, tym samym miasto utraciło wszystkie zabytki architektury i kultury, archiwa i kolekcje. w Brześciu przed budową twierdzy było 726 domów, monastyr prawosławny, 6 kościołów katolickich, synagoga, kolegium jezuitów, 12 cerkwi parafialnych i klasztornych, magistrat, zajazd, szpital i 160 kramów handlowych. Część zabudowań dawnego miasta wykorzystano: w kolegium jezuitów umieszczono kancelarię komendanta twierdzy, główny odwach i rezydencję imperatora, przebudowany klasztor augustianów stał się Domem Inżynieryjnym, klasztor bazylianów – koszarami garnizonu artyleryjskiego, z cerkwią prawosławną na drugim piętrze. Zabudowania klasztoru brygidek na Wyspie Północnej przeznaczono na więzienie (w latach 1939-1941 było w nim więzienie NKWD). Klasztory i kościoły bernardynek i bernardynów na Wyspie Południowej zwanej także Szpitalną zostały przebudowane na szpital wojskowy, ale początkowo ulokowano w nim Aleksandrowski Korpus Kadetów.

Nowy Brześć ulokowano na dawnym Przedmieściu Kobryńskim, i zajmował on pięciokrotnie większy obszar niż ‘stare’ miasto. Miasto uzyskało planową zabudowę i szerokie ulice, sklepy, plac targowy, nową cerkiew i kościół. Ale murowane budynki pozwalano wznosić jedynie wyjątkowo, a ich wysokość ograniczono do jednego piętra oraz zabroniono wznoszenia wysokich kominów fabrycznych. W 1860 roku na N od twierdzy zbudowano linię kolejową Moskwa-Warszawa, której nasyp tworzył ‘martwą strefę’ przed umocnieniem kobryńskim (Bieszanow 2012). Dla kontroli tego odcinka w 1869 roku rozpoczęto budowę pierwszego fortu zewnętrznego (Graf Berg). Na Muchawcu zbudowano system śluz, a fosy otaczające umocnienia oddzielono od rzek tamami, w których występowały kamienne rury z zaworami, co umożliwiało regulowanie poziomu wody w kanałach. W latach 1878-1888 utworzono pierścień składający się z 9 fortyfikacji czołowych (fortów), położonych w odległości 3,5-4 km od cytadeli i od siebie: I (Kozłowicze), II (Grajewka), III (Tryszyn), IV (Wólka Podgrodzka), V (Arkadia i Wołynka), VI (Terespol), VII (Łobaczew), VIII (Rzeczyca) i IX (Berezówka). Na początku XX wieku wybudowano na NE samodzielny fort X (Brześć). W latach 1913-1915 zbudowano drugi pierścień umocnień w odległości 6-7 km od twierdzy z 11 fortami: A (Rzeczyca-Kozłowicze), W (Katin Bor), G (cmentarz Połoska), M (Brześć), E, Ż (Dubinniki), Z (Kotelnaja Bojarskaja), I (Żuki), K (Kobylany), L (Lebiedziew), O (Koroszczyn) oraz włączeniem dawnych fortów VIII i X, przemianowanych na B (Dubrowka) i D (Brześć). Na zachodnim brzegu Bugu ulokowano forty VI i VI pierwszego oraz I, L, K i O drugiego pierścienia umocnień.

W sierpniu 1915 roku twierdza brzeska została opuszczona bez walki przez wojska rosyjskie, a miasto ewakuowane, obrabowane i spalone. Niemcy okupowali Brześć do 1919 roku, a w marcu 1918 roku został w twierdzy podpisany traktat pokojowy między Niemcami, Austro-Węgrami, Bułgarią i Turcją a Rosją bolszewicką (Bieszanow 2012). W lutym 1919 roku wojska polskie zdobyły Brześć Litewski. W czasie wojny 1920 roku władza bolszewicka istniała w Brześciu jedynie przez 18 dni, a po zakończeniu wojny Twierdza Brzeska stała się obozem jenieckim dla 3000 czerwonoarmistów. W okresie II Rzeczypospolitej w twierdzy więziono niektórych opozycjonistów (m.in. Wincentego Witosa), skazanych w latach 1931-1932 w tzw. procesie brzeskim, który toczył się jednak w Warszawie (Rąkowski 2001).

W 1939 roku skuteczna obrona Twierdzy Brzeskiej przed wojskami niemieckimi trwała w okresie od 13 do 16 września, po czym większość obrońców wraz z dowódcą generałem Konstantym Plisowskim wycofała się na W przez Wyspę Zachodnią, zwana także Lotniczą (Bieszanow 2012). Armia Czerwona dotarła do Brześcia 22 września i tego dnia po południu na ulicy Unii Lubelskiej (obecnie Lenina) odbyła wspólna defilada wojsk niemieckich i sowieckich. Pozostali polscy obrońcy zgromadzeni w forcie Sikorskiego (poprzednio Fort Graf), bronili się przed wojskami sowieckimi do 26 września, po czym rozproszyli się w różnych kierunkach (Rąkowski 2001). Zgodnie z ustaleniami niemiecko-sowieckimi z 2 października 1939 roku granica między oboma państwami miała przebiegać wzdłuż wschodniego brzegu rzeki Bug, ale wówczas Wyspa Zachodnia znalazłaby się na terytorium niemieckim. Chcąc zachować dla siebie całą twierdzę, wojska sowieckie zagrodziły tamą Bug i wysadziły w powietrze grodzie fortecznej fosy obwarowania terespolskiego, w wyniku czego główny nurt rzeki został skierowany przez kanał obwodowy. Dwa ostatnie epizody walk o Brześć Litewski to czerwiec 1941 roku i lipiec 1944 roku, kiedy na zmianę atakującymi i broniącymi się były wojska niemieckie i sowieckie. W efekcie twierdza została kompletnie zrujnowana.

Twierdza Brzeska została posadowiona w miejscu, gdzie Muchawiec wpada do Bugu, co wynikało przede wszystkich z korzystnego położenia dla celów obronnych i później wykorzystano przy projektowaniu twierdzy. Możliwość kontrolowania szlaków handlowych (lądowych i wodnych) na kierunkach W-E i N-S, dostęp do wody oraz płaska powierzchnia wokół miały niewątpliwie znaczenie strategiczne. Wykopanie kanałów obwodowych wokół umocnień twierdzy jeszcze bardziej wzmocniło jej funkcje obronne. Mankamentem było usytuowanie twierdzy na tarasie zalewowym, co skutkowało płytkim występowaniem wód gruntowych oraz możliwością zalewania w czasie powodzi. Z kolei większość fortów obu pierścieni obronnych wybudowano na piaskach i żwirach fluwioglacjalnych stadiału Warty/Soża, ale 3 forty powstały na tarasie nadzalewowym, a jeden na tarasie zalewowym Bugu.

Z punktu widzenia budowy geologicznej nowy Brześć zlokalizowano na obszarze o wiele bardziej korzystnym dla zabudowy: kilka metrów wyżej oraz na powierzchni terenu zbudowanej z piasków i żwirów fluwioglacjalnych stadiału Warty/Soża. Muchawiec około 2 km od ujścia podcina łagodne wzniesienie terenu, na którym znajduje się południowa część miasta (135 m. n.p.m.). Ku N miasto jest położone na kolejnej nieco wyższej kulminacji (ok. 140 m n.p.m.), a pomiędzy nimi znajduje się niewielki kanał uchodzący do Muchawca. O budowie geologicznej miasta i najbliższej okolicy można się dowiedzieć na podstawie analizy zachowanych dokumentacji otworów studziennych z okresu międzywojennego oraz z opracowań Prószyńskiego (1933, 1952) i Rühlego (1952). Podłoże osadów plejstoceńskich stanowi kreda pisząca i margle kredy górnej. Strop podłoża kredy znajduje się dość wysoko (105-95 m n.p.m.) w okolicy twierdzy, i niżej (około 80 m n.p.m.) w pozostałej części miasta. W profilach otworów studziennych w stropie kredy piszącej występuje jej residuum w postaci ciemnego iłu (opisywanego jako tzw. czarna glina), niekiedy z krzemieniami (Prószyński 1933). Na tych osadach przekraczająco leżą osady miocenu: piaski margliste z glaukonitem i wkładkami zwęglonego drewna (Prószyński 1933, 1952). Strop tych utworów jest położony najwyżej (prawie 100 m n.p.m.) w rejonie dawnego Urzędu Miejskiego (Prószyński 1933).

Na terenie Brześcia i jego najbliższej okolicy miąższość pokrywy plejstoceńskiej wynosi ok. 30 m w rejonie twierdzy i wzrasta do 50-60 m w północnej części miasta. Poziomy glacjalne zachowane w postaci glin lodowcowych kilkumetrowej miąższości, są rozdzielone seriami zastoiskowymi i wod-

nolodowcowymi. Gliny lodowcowe są korelowane ze zlodowaceniami Sanu 1/Narwi, Sanu 2/Berezyny i Odry/Dniepru (stadiału Warty/Soża).

Seria starszych osadów zastoiskowych wypełnia obniżenie w podłożu czwartorzędu (Prószyński 1933). Jest ona przykryta miejscami przez fragmentarycznie zachowaną glinę lodowcową sanu 1, udokumentowaną w kilku profilach studziennych w centralnej części miasta. Osady zastoiskowe mają niewielką miąższość (2-12 m), a ich spąg znajduje się na wysokości 98-105 m n.p.m. W rejonie twierdzy w jednym otworze wiertniczym stwierdzono glinę lodowcową Sanu 1/Narwi, leżącą bezpośrednio na utworach kredy.

Powyżej gliny Sanu 1/Narwi występuje seria osadów zbiornikowych, w których opisywano szczątki fauny słodkowodnej (Prószyński 1933). Osady te tworzą dosyć zwarty horyzont w mieście i korelowano je z pliocenem (Prószyński 1933), ale są to prawdopodobnie osady zbiornikowe akumulowane w klimacie chłodnym (Bińka 2001), przed zlodowaceniem sanu 2/berezyny. Osady te udokumentowano powszechnie w profilach otworów wiertniczych w dolinie Bugu (Nitychoruk i in. 2007), a w centralnej części Brześcia występują pod gliną lodowcową (Prószyński 1933) zlodowacenia sanu 2/berezyny. W rejonie twierdzy glina ta jest mocno zredukowana wskutek erozji przez wody lodowcowe, które utworzyły serię piaszczysto-żwirową o miąższości około 10 m.

Powyżej glin Sanu 2/Berezyny w centralnej i północnej części miasta występuje kolejna seria osadów zastoiskowych o miąższości do 20 m, o spągu na wysokości ok. 120 m n.p.m. Są to iły i mułki szaro-zielonkawe z glaukonitem, zawierające głazy o średnicy do 1 m (Prószyński 1933). W Gierszonach na S od Brześcia eksploatowano te iły od XIX wieku m.in. do produkcji cegły produkowano wykorzystywanej do budowy Twierdzy Brzeskiej. Obecnie są one eksploatowane w Szebryniu, kilka kilometrów na E od Brześcia, gdzie występują pod gliną lodowcową stadiału Warty/Soża.

Najmłodszy poziom glacjalny reprezentują gliny lodowcowe o miąższości 4-10 m, zachowane fragmentarycznie i miejscami zaburzone glacitektonicznie (Prószyński 1933). Na głębokości 6-8 m występuje pokład głazów i żwirów zawierających kwarcyty i krzemienie, leżący bezpośrednio na osadach zastoiskowych (Rühle 1952), natomiast przy szosie do Kobrynia opisywano tzw. morenę wierzchnią zawierającą żwiry i głaziki (Prószyński 1933). Podczas recesji lądolodu stadiału Warty/Soża zachodziła sedymentacja piasków i mułków rozległego stożka ekstraglacjalnego w okolicy Brześcia (Prószyński 1933). W czasie zlodowacenia wisły osady te były przewiewane w warunkach peryglacjalnych.